

1. – Baltimore: 1989. – P. 1– 50. *Lashley K. S.* In search of the engram / Karl Spenser Lashley // Materials of Symposium of Experiments Biological Society, 4. – New York: 1950. – P. 454 – 482.

СИДЕЛЬНИКОВА Л.В.

(Київський нац. лінгвістичний ун-т)

ПРОБЛЕМА ЗНАКУ У РОБОТАХ Ч. ПІРСА, Ч. МОРРИСА ТА Ф. ДЕ СОСЮРА

The article devoted to some aspects of the evolution and the development of the token theory in the linguistics. There has been offered a presentation of the main bases of the sign's science that were exposed by the founders of semiotics – Ch.Pierce, Ch.Morris, F. Sausure. This study highlights the analysis of the following doctrines data-based in the theoretical proposition of represented scientists.

Key words: *sign, linguistic structure, semiotics, theory of signs, icon, symbol.*

Як відомо, людська цивілізація неможлива без знаків та знакових систем, людська свідомість невіддільна від функціонування знаків. Інтелект взагалі слід ототожнювати з функціонуванням знаків. Отже, **актуальність** статті визначається спрямованістю лінгвістичних досліджень на вивчення та усвідомлення основних понять знакової системи мови. **Мета** роботи полягає у висвітленні основних теоретичних засад знакової теорії мови у роботах засновників семіології Ч. Пірса, Ч. Морріса, Ф. де Сосюра та у теоретичному осмисленні основних термінів науки про знаки. **Предметом** дослідження – визначення спільного і відмінного у теоріях представлених вчених, **об'єкт** дослідження – є лінгвістичний знак, види знаків, символ.

Перш ніж перейти до висвітлення основних думок щодо природи знаку Ч.Пірса, було б доречно прокоментувати декілька філософських поглядів вченого, які вплинули на розвиток його мовознавчої теорії.

На формування прагматичної доктрини Чарльза Пірса справили певний вплив такі європейські мислителі як Джордж Берклі (1685-1753), Джон Локк (1632-1704), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831), Чарльз Дарвін (1809-1882) та інші. Від Дж. Берклі він успадкував соліпсичну тенденцію своєї філософії, від Дж. Локка – інтерес до вивчення знаків, від Гегеля запозичив положення про практику критеріїв істини, а еволюційні ідеї Дарвіна набули у нього нової інтерпретації мислення як особливого виду діяльності людського організму.

Процес пізнання для Ч.Пірса представлено у вигляді «потоків свідомості», тобто замкнутого у собі інформаційного простору, яке містить усередині знання про той чи інший предмет. Знання, за Ч.Пірсом, народжується із самого знання, а не з пізнавального предмету. Це доводить той факт, що сучасні люди підсвідомо знають все про певний предмет. На долю ж окремої людини

залишається зануритись у неозорний світ людських знань про цей предмет і вибрати серед них ті, які з його точки зору, є найбільш точними [Даниленко].

Семіотика, на думку відомого американського дослідника Ч. Пірса, є позитивною наукою, не дивлячись на її різючу відмінність від інших спеціальних наук, задачею якої є намагання з'ясувати який повинен бути, а не просто який є реальний світ [Пірс 2000, с. 47-48]. Чарльз Пірс вважав, що інша назва семіотики, вкрай необхідної та формальної науки о знаках, є логіка. Оскільки зрозуміти знак можливо тільки через процес абстрагування. Здатність, яку вчений назвав абстрагуючим спостереженням, є здатність, яка дуже відома людині; кожному властиво бажати чогось, що знаходиться за межами досяжного. У пошуках відповіді людина звертається до свого серця і тим самим здійснює те, що було названо абстрагуючим спостереженням. У своїй уяві людина зображує собі дещо схоже на контурний, схематичний начерк. Потім вона досліджує отриману картинку, тобто спостерігає те, що змалювала його уява для того, щоб визначити чи різниться його попереднє бажання. Шляхом такого спостереження, яке по суті нагадує математичний доказ, ми маємо змогу дійти висновку про те, що було б істинним для знаків при умові, що їх метод використання був би науковим. Разом з тим Ч. Пірс вважав, що виняток становить образ Бога, який володіє здатністю до інтуїтивного провидіння, недоступний людському розуму. [Пірс 2000, с. 46-48].

Знак, або репрезентамен є дещо, що заміщає собою деяке відношення або якість. Він створює у розумі людини еквівалентний знак або усталений (розвинутий) знак. Знак, якій він створює, Ч. Пірс називає інтерпретантом першого знаку. Знак заміщує собою певний об'єкт, але не у всіх відношеннях, він лише відсилає до деякої ідеї, яку вчений назвав основою (ground) репрезентамента. У силу того, що кожен репрезентамент таким чином пов'язано з трьома речами – основою, об'єктом та інтерпретантом – семіотика містить у собі три розділи: граматику, логіку, риторику. Граматика, або чиста граматика, за Ч. Пірсом, має на меті визначення того, що повинно бути істинним для репрезентаментів, для того, щоб вони могли актуалізувати деякі значення. Логіка вивчає яким чином репрезентаменти могли б утримувати свої об'єкти для того, щоб вони залишалися істинними. І, нарешті, риторика, задачею якої є встановлення законів у відповідності до яких у кожному науковому інтелекті один знак породжував інший та одна думка спричиняла б появу іншої [Пірс 2000, с. 48-49].

Поняття «знак» Пірс використовував для денотації сприйманих та уявлюваних об'єктів і навіть для тих, які у будь-якому значенні не можна уявити. Наприклад, слово *fast* дослідник вважав знаком, не дивлячись на те, що його неможливо зробити об'єктом уяви, оскільки воно або записано на папері, або промовлено. До того ж, у значенні «швидкий» – це одне слово, у значенні «стійкий» – інше. Для того, щоб дещо діяло як знак, воно повинно «репрезентувати» дещо інше, те, що Пірс називає його Об'єктом.

Ч. Пірс поділив знаки на три трихотомії. Перша характеризує знак сам по собі, як проста властивість, як дійсне існування або як загальне правило. Друга розглядає відношення знаку до свого об'єкту. Третя описує знак у залежності

від того, як його Інтерпретант репрезентує його у якості можливості, факту та умовиводу.

У відповідності до другої трихотомії знак може бути Іконою (*Icon*), Індексом (*Index*) або Символом [Пірс 2000, с. 58-60].

Ікона – це знак, що вказує на об'єкт, якій він позначає за допомогою властивих саме йому якостей незалежно від того, чи існує цей об'єкт у дійсності. Індекс є знаком, що вказує на об'єкт, який він позначає, знаходячись під реальним впливом цього об'єкту. Отже, індекс знаходиться під впливом об'єкту, саме тому він має загальні властивості з об'єктом. Це пояснюється тим фактом, що індекс містить у собі свого роду ікону. Разом з тим Індекс не характеризується простою подібністю зі своїм об'єктом навіть у тих відношеннях, які роблять схожість зі знаком. Він становить дійсну зміну цієї подібності, утвореної об'єктом. Символ є знаком, що вказує на об'єкт, який він позначає шляхом закону з'єднання загальних ідей та діє таким чином, що стає причиною інтерпретації символу.

Таким чином, знак може бути іконою, індексом, або символом. Ікона – це знак, який володіє певними властивостями, які наділяють його значущістю, навіть при умові, якщо його об'єкт не існує у реальному світі. Наприклад, проведена грифелем риска, що репрезентує геометричну лінію. Індекс – знак, який згубив би свої властивості, які роблять його знаком із зникненням об'єкту, але не згубив би свої власні якості зі зникненням інтерпретанта. Наприклад, мульда з отвором, який зробила куля як знак пострілу або без пострілу б не було б отвору, адже отвір є сам по собі, приписуючи його появу пострілу чи ні. Символ – знак, який загубив би властивість, яке робить його знаком, при умові відсутності інтерпретанта. Таким є будь-яке мовленнєве висловлювання, яке має можливість позначення.

Трьома знаковими порядками – Іконою, Індексом і Символом – може бути відмічена проста послідовність чисел: один, два та три. Ікона не має динамічного зв'язку з об'єктом, який вона репрезентує. Іноді властивості Ікони збігаються з якостями об'єкту та викликають аналогічні відчуття у розумі. Індекс фізично пов'язано зі своїм об'єктом, вони створюють органічно узгоджену пару, але інтерпретуючий розум не має з цим з'єднанням нічого спільного. Символ об'єднано зі своїм об'єктом через ідеї оперу вального символами розуму, без якого такий зв'язок не мав право на існування [Пірс 2000, с. 91-92].

Трихотомічна класифікація знаків мала своїх прихильників та супротивників. Так, необхідно навести думку Е. Бенвеніста, який вважав, що дуже важко знайти конкретне застосування теорії знаків Ч. Пірса, оскільки принцип знаку постулюється як основа улаштування всього світу. За вченням американського дослідника людина, його думки, його емоції – все це знаки. Тоді постає питання, чи всі ці знаки виступають як знаки один одного, чи існують певні точки опори, де б встановлювалося первісне знакове відношення [Бенвеніст 1974, с. 71].

Інша точка зору на роль ідей Ч. Пірса у розвитку семіотики належить М.В.Нікітіну, який бачив в концепції Ч.Пірса широкий універсалізм знаку, який

застосовувався для того, щоб закласти дедуктивні основи формальної логіки як науки про загальні обов'язкові закони знаковості [Никитин 2001, с. 14].

Відштовхуючись від семіотичного прагматизму Ч. Пірсу, Чарльз Морріс, його послідовник, створив власне уявлення о структурі семіотики, яке подальше потрапило у американську лінгвістику.

Правомірним є ствердження Чарльза Морріса про те, що метамова повинна використовувати семіотику, науку о знаках, як орган або знаряддя. На думку вченого, відношення до семіотики подвійне, з одного боку семіотика – це наука в одному ряді з іншими науками, з іншого – інструмент наук. Важливе значення семіотики як науки полягає у певному кроці до уніфікації науки, оскільки вона закладає підвалини будь-якої іншої науки о знаках – лінгвістики, логіки, математики, риторики, естетики. Отже, семіотика відіграє важливу роль у справі об'єднання наук. Семіотика – це повноправна наука, що вивчає речі та властивості речей в їх функції слугувати знаками, в той час як вона є інструментом всіх наук, оскільки кожна наука використовує знаки та передає свої результати за допомогою знаків. Семіотика створює загальну мову, придатну для будь-якій конкретній мові або знаку [Морріс 1983, с.44].

Процес, у якому дещо функціонує як знак Ч.Морріс називав семіозисом. Цей процес містить у собі три фактори: те, що виступає як знак, те що вказує на знак та вплив у силу якого відповідна річ виявляється для інтерпретатора знаком. Ці три компоненти семіозиса Ч.Морріс називає: знаковим засобом (або законосієм), десигнатом та інтерпретатом, у якості четвертого фактору може бути впроваджено інтерпретатор. Необхідно підкреслити, що терміни «знак», «десигнат», «інтерпретант» та «інтерпретатор» припускають один одного, оскільки це лише засоби зазначення аспектів процесу семіозиса. Отже, властивості знаку, десигнату, інтерпретатора або інтепретанта – це реляційні властивості, здобуті об'єктами у функціональному процесі семіозису.

Знаки, що вказують на один й той самий об'єкт не обов'язково мають мати ті самі ж десигнати, оскільки те, що враховувалося в об'єкті, у різних інтерпретаторів можуть бути різними. Знак об'єкту в одному випадку може просто привертати увагу інтерпретатора до об'єкту, тоді як у іншому випадку знак дозволить інтерпретатору врахувати всі суттєві ознаки об'єкту при відсутності самого об'єкту. Існує, таким чином, потенційний знаковий континуум, у якому по відношенню до кожного об'єкту або ситуації можуть бути виражені всі ступені семіозису, і питання про те, що представляє собою десигнат знака у кожній конкретній ситуації є питанням про те, які ознаки об'єкта або ситуації фактично враховуються в силу існування самого тільки знакового засобу [Морріс 1983, с.45].

Знак повинен мати десигнат, але в той же час очевидно, що не кожен знак дійсно вказує на який-небудь реально існуючий об'єкт. Десигнат знака – це клас об'єктів, до яких застосовано знак, тобто об'єкти, що володіють певними якостями, які інтерпретатор враховує завдяки наявності знакового засобу [Морріс 1983, с. 47].

Відштовхуючись від трьох відносних членів потрійного відношення семіозису (знаковий засіб, десигнат, інтепретатор) можна абстрагувати ти

розглянути ряд бінарних відношень. Наприклад, відношення знаків до їх об'єктів. Це відношення Ч.Морріс називає семантичним виміром семіозису, а вивчення цього виміру називає семантикою. Предметом дослідження також може стати відношення знаків до інтерпретаторів. Це відношення Ч.Морріс називає прагматичним виміром семіозису, а вивчення його виміру – прагматикою. У багатьох випадках знаки мають зв'язки з іншими знаками, тільки за допомогою інших знаків може бути сформульовано те, до врахуванню чого знак готує інтерпретатора. Отже, всі знаки хоча б потенційно пов'язані з іншими. Тому доцільно було б виділити й третій вимір семіозису. Цей вимір Ч.Морріс назвав синтактичним виміром семіозису, а вивчення його синтактикою [Морріс 1983, с. 49].

Для підтвердження своєї думки вчений наводить такий приклад. Слово «стіл» імплікує (але не позначає) предмет меблів з горизонтальною верхньою поверхнею, на якій можуть бути розкладені речі; позначає ж воно певний рід об'єкту; денотує ті об'єкти, до яких це слово застосовано та виражає свого інтерпретатора. У кожному окремому випадку деякі із вимірів можуть фактично або практично зникати. Так, знак може не мати синтактичних зв'язків з іншими знаками, і тоді його імплікативність і при цьому не денотувати жодного об'єкту, і, нарешті, знак може мати імплікативність при фактичній відсутності інтерпретатора, отже, не мати свого вираження. Наприклад, це стосується слів у мертвій мові.

Таким чином, згідно з вченням Ч. Морріса, семіотика містить у собі три підпорядковані їй дисципліни – синтактику, семантику і прагматику, які відповідно вивчають синтактичні, семантичні та прагматичні виміри семіозису.

Таким чином, у зміст семіозису входять інтерпретатори (наприклад, собака і бурундук), знаковий засіб або знаконосій (звук, що випускає бурундук), інтерпретант (реакція собаки на звуки, що випускає бурундук з боку собаки, за яким впливають відповідні дії). Семіозис – єдиний процес, який передбачає знакову діяльність його учасників, який Ч.Морріс розриває на три фрагменти (виміри)і, тим самим, окреслює предмети особливої семіотичної дисципліни: синтактики, семантики і прагматики.

Сукупність знаків має тенденцію перетворюватися у знакову систему, згідно з позицією Морріса це справедливо як для знаків мовлення та письма, так і для знаків, які сприймаються органами почуттів: жестів, музикальних тонів, живопису тощо. Так знакові структури можна піддати аналізу за трьома вимірами: дослідження самої структури знаків, їх відношення до того, що вони позначають та їх відношення до інтерпретатора.

У своїй найвідомішій праці «Основани теорії знаків» Ч.Морріс розрізняє три види знаків: індексальні, характеризуючі та універсальні. Якщо одиничний знак (наприклад, конкретна вказівка жестом) може позначати тільки одиничний об'єкт, він має статус індексу, якщо він може позначати безліч речей (наприклад, слово «людина»), то він здатен сполучатися зі знаками, які експлікують або обмежують сферу його застосування; якщо він може позначати все (так, наприклад, слово «щось»), то тоді він має зв'язок зі всіма знаками і тим самим має універсальну імплікативність, інакше кажучи, імплікується кожним

знаком мови [Морріс 1983, с. 51]. Слід зазначити, що ця класифікація є семантичною, оскільки вона виконана згідно з відношенням знаків до об'єктів.

Слідом за Ч.Пірсом, Ч. Морріс розрізняє іконічний знак і символ. Під іконічним знаком Ч. Морріс розуміє саме характеризуючий знак, що виявляє у собі самому властивості, якими повинен володіти його об'єкт як денотат, у зворотному випадку характеризуючий знак можна назвати символом. Фотографія, карта зоряного неба, модель – іконічні знаки, тоді як слово «фотографія», назви зірок та хімічних елементів – символи.

Підсумовуючи вищевикладені теорії знаку Ч. Пірса та Ч. Морріса можна дійти висновку, що для обох вчених будь-яка галузь знань є сферою наповненою знаками. До неї входять не тільки раціональні ідеї, але також і чуттєві уявлення та відчуття. Ці ідеї можуть позначатися за допомогою мовних знаків, але й вони самі є знаками. Саме тут з'являється у Пірса терміни «інтерпретація», який згодом застосував і Морріс. За Пірсом цей термін позначає, що знаки-ідея або знаки-уявлення інтерпретуються людиною знаками-символами або іншими знаками, які входять у певні немовні системи знаків. Процес пізнання у такому випадку полягає у переведенні одних знаків в інші знаки-ідеї відсилаються до знаків-слів, а знаки-слова до знаків-ідей. Під значенням «знаку» він мав на увазі не відбиття у свідомості людини певного предмету, який позначається певним знаком, а практичний наслідок, виведений з інтерпретації цього знаку [Даниленко].

У свою чергу Ч.Морріс під знаком розумів будь-який предмет, який інформує його адресата про який-небудь інший предмет. Весь світ, таким чином, перетворюється на глобальну знакову систему, оскільки у ньому все взаємопов'язано, отже, будь-який предмет може інформувати нас про предмети, з якими він неминуче пов'язан. Статус знаку у Морріса набуває не тільки справжні (істинні) знаки (слова, письмо, живопис, музика), але й природні явища.

Відштовхуючись від семіотичного прагматизму Ч.Пірсу, Ч.Морріс створив трьохчленне уявлення про структуру семіотики, яке у подальшому потрапило у американську лінгвістику. Воно передбачає включення у семіотику науки про відношення знаків один до одного – синтетику, про відношення знаків до їх об'єктів – семантику, про відношення знаків до їх інтерпретантів – прагматику.

Разом з тим, на думку Даниленко В.П., у цьому уявленні існує два «пороки» – дисциплінарний та методологічний. Перший пов'язано з тим, що синтактика, семантика та прагматика не відображають певних періодів знакової діяльності людини, а другий – з тим, що ці науки поєднують воедино два різних види знакової діяльності – одержувача (адресата) знаків та його відправника (адресанта), що призвело Ч.Морріса до ігнорування двох фундаментальних для європейського мовознавства та лінгвістичних досліджень – семасіологічного та ономасіологічного [Даниленко].

Деякі вчені не визнають запропоновану Моррісом теорію про три аспекти знаку. Г.Клаус сформулював власну теорію, що базується на чотирьох семіотичних сферах, вказуючи на те, що знак, по-перше, може бути пов'язано з іншими знаками, по-друге, він позначає щось, по-третє, значить щось, і врешті

по-четверте, він створюється та використовується людьми. Отже, Г.Клаус запропонував розрізнити у сфері семантики власне семантику (значить щось) та сигматику (позначає дещо) [Клаус 1967, с. 13].

Ф. де Сосюр також висунув тезу про те, що мову необхідно розглядати винятково з позиції семіотики як системи знаків, оскільки мова – це система знаків, які виражають поняття, які можна порівняти з письмом, абеткою для глухонімих, символічними обрядами, формами ввічливості, військовими сигналами тощо [Сосюр 1998, с. 28]. У сосюровському розумінні знаку існують два основних пункти розуміння мовного знаку. По-перше, він розумів під знаком єдність позначеного і позначення, при цьому кожен елемент може бути розглянуто окремо як наукова абстракція. По-друге, знак може існувати і функціонувати тільки у системі, а також повністю він обумовлен самою системою.

У свою чергу Р.Якобсон у своїй праці «В поисках сущности языка» зіставив погляди цих видатних мовознавців. Вчений мав на меті виявити генетичний зв'язок між роботами Пірса та Сосюра у галузі зіставного дослідження знакових систем. Якобсон проаналізував півстолітню роботу Пірса по створенню загальних основ семіотики та прокоментував три основні типи знаків – іконічний знак, індекс та символ. Дія іконічного знаку заснована на фактичній подібності позначеним та позначенням, наприклад, зображення певної тварини та сама тварина, перше заміняє інше через те й вони схожі один на одного. Дія індексу заснована на реально існуючій суміжності позначеного та позначенням, наприклад, дим є індексом вогню, що дозволяє людині інтерпретувати появу диму. Саме у цьому випадку, на думку Якобсона, семіотика Пірсу зливається з дослідженням симптомів хвороб у медицині, яке також називається семіотикою, семіологією або симптоматологією. Дія символу засновано головним чином на встановленій суміжності між позначеним та позначенням, яка є правилом та не залежить від наявності або відсутності будь-якої подібності. При інтерпретації символу знання цього конвенціонального правила є необхідним фактором, оскільки тільки за такі умови знак отримує дійсну інтерпретацію [Якобсон 1983, с. 103]. Найголовнішою рисою класифікації Пірса, згідно з Якобсоном, є усвідомлення того, що розрізнення основних класів знаків полягає у відносній ієрархії. В основі розрізнення на іконічні, індексальні знаки та символи лежить не існування або відсутність подібності між позначеним та позначенням, так само як не винятково фактичний або винятково умовний звичний характер зв'язку між двома складовими, а лише перевага одного з цих факторів перед іншими [Якобсон 1983, с. 107]. Сосюр, відштовхуючись від грецької традиції, називав семіотику семіологією та сподівався, що ця галузь знань з'ясує сутність законів та закони, які керують останніми. У своїй теорії мовного знаку Ф. де Сосюр висуває принцип довільності у якості першого з двох основних принципів. Знаки, що мають переважно символічний характер – це єдині знаки, які здатні створювати судження, тоді як іконічні знаки та індекси нічого не встановлюють. Кожне слово є символ, кожне речення – символ, кожна книга – символ. Цінність символу у тому, що він служить для надання думці та

поведінці раціональності та дозволяє пророкувати майбутнє [Якобсон 1983, с. 112]. У зазначеній роботі Якобсона чітко відслідковується, що вчений був прихильником теорії Ч. Пірса та вважав, що позиції Пірса відповідають дійсності.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Прослідкувавши основні позиції проаналізованих робіт представлених у нашій роботі вчених можна виокремити загальні якості знаку. Отже, по-перше, знак позначає, представляє та відображає дещо, що лежить за межами знаку. З цього випливає, що матеріальність, реальність та ідеальність не притаманні властивості знаку. По-друге, зв'язок між позначеним і позначенням є довільним, оскільки знак виникає внаслідок поєднання певного позначення з певним позначенням. Разом з тим, кожен окремий знак має свій власний відповідник, з яким у нього немає жодного природного зв'язку в дійсності. Отже, знак є відносно постійним та відтворюваним. По-третє, знак представляє собою сутність в якій поєднані форма вираження та форма змісту. У той же час у мовному знаку ця відповідність між формою вираження та формою змісту не є рівнозначними, і, таким чином, знак має асиметричні властивості. По-четверте, знак функціонує усередині системи знаків, в якій, окрім абсолютного значення має ще й внутрішню системну значущість. По-п'яте, існування знаку обумовлено існуванням його користувача.

Таким чином, в історію розвитку семіотики, як науки про знаки увійшли такі видатні вчені як Ч. Пірс, Ч. Морріс та Ф. де Сосюр. Ч. Пірс був першим, хто виділив типи знаків, класифікував їх за характером відношень. Ч. Морріс сформулював положення про три семіотичні сфери – семантики, синтактики, прагматики. Ф. де Сосюр чітко заявив про знаковий характер мови та висунув положення про її системність.

У подальшому перспективним представляється більш детальне вивчення сучасних теорій знакових систем мови з метою глибшого усвідомлення знакової природи мови.

Література

- Бенвенист Э. Общая лингвистика. — М.: Прогресс, 1974. — 448 с.
Даниленко В.П. У истоков Моррисовской парадигмы в американской лингвистике [Електронний ресурс]. 2002. Режим доступ: <http://www.islu.ru/danilenko/index5.htm>.
Клаус Г. Сила слова. — М: Прогрес, 1967. — 216 с.
Моррис Ч. Основания теории знаков // Семиотика / Под ред. Ю.С.Степанова. — М., 1983. — С.37-98.
Никитин М.В. Знак – значение – язык — СПб.: РГПУ им. Герцена, 2001. — С. 3–14.
Пирс Ч. Начала прагматизма / Перевод с английского, предисловие В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина, — СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. — 352 с.
Сосюр Ф. Курс загальної лінгвістики. — К: Основи, 1998. — 324с.
Якобсон Р. В поисках сущности языка. // Семиотика. — М.: Радуга, 1983. — С. 102-117.